

Aportació al coneixement de la història del paisatge vegetal dels Països Catalans segons documents dels segles XVI-XVIII

per Oriol BOLÒS i CAPDEVILA* i Jordi BOLÒS i MASCLANS**

* Departament de Botànica, Facultat de Biologia, Universitat de Barcelona.

** Departament d'Història Medieval, Universitat de Barcelona.

ABSTRACT

Contribution to knowledge of the history of plant landscape of the Catalan Countries according to 16th and 18th centuries' documents.

Comparison between the plant landscape of some parts of Catalonia Principate and Valencia Land as described by travellers of 16th and 18th centuries and the present one. *Pinus halepensis* forest was already very extensive in maritime Catalonia in the 16th century. *Quercus ilex* has retrograded in the Central Catalan Plateau. However the area of *Quercus faginea* has not appreciably changed. In cultivated soils greater differences are in the Mediovalentine Plain in which mulberry-trees dominate until the 18th century in the place of present orange groves and in interior Catalonia in which vineyards were widespread in the 16th century and saffron plantations, now non-existent, were still common in the 16th and 18th centuries.

RESUMEN

Comparación del paisaje vegetal de algunas partes del Principado de Cataluña y del País Valenciano, tal como lo describen viajeros de los siglos XVI y XVIII, con el actual. El bosque de *Pinus halepensis* era ya muy extenso en la Cataluña marítima a principios del siglo XVI. *Quercus ilex*, la encina, ha retrocedido en el altiplano central catalán. En cambio el área de *Quercus faginea*, el quejigo, se ha mantenido sin cambio importante. Entre las principales diferencias en el terreno agrícola hay que señalar que en la llanura mediovalentina predominaba la morera, aun en el siglo XVIII, allí donde ahora existen sobre todo naranjales. En la Cataluña interior la vid tenía mayor importancia en el siglo XVI que en la actualidad y el azafrán, que hoy no se cultiva, alcanzaba importancia tanto en el siglo XVI como en el XVIII.

Els coneixements que tenim sobre la història de la vegetació i del paisatge geogràfic dels Països Catalans són ben poca cosa. L'anàlisi pol·línica i les altres tècniques que forneixen informació sobre el quaternari recent han estat poc utilitzades encara, i els documents referents als temps històrics no han estat tampoc gaire aprofitats en aquest sentit. És veritat que la majoria dels texts antics diuen poca cosa sobre la vegetació cultivada i menys encara sobre el paisatge natural; però no sempre és així, com ho mostren dos documents importants editats darrerament.

Vila (1975) ha publicat, traduïts al català, els fragments corresponents al Principat de Catalunya del text notabilíssim escrit o almenys fet fer per Ferran Colom, fill de Cristòfol Colom, el descobridor d'Amèrica, al començament del segle XVIe (vers 1519).

Folch i Guillèn (1972) edita les notes preses pel botànic Joan Salvador i Riera durant el viatge que feu amb Antoine de Jussieu els anys 1716 i 1717.

De l'anàlisi d'aquests documents es desprenen diverses conclusions, entre les quals hi ha les següents:

PAISATGE SILVO-PASTORAL

1) *La zona de pinedes de pi blanc (Pinus halepensis) que s'estén per les comarques marítimes del Principat de Catalunya existia ja, en un estat poc diferent de l'actual, al començament del segle XVI.*

Efectivament, segons Ferran Colom, les pinedes dominaven entre Martorell de Llobregat, Masquefa, Abrera, Esparreguera, Collbató, Santa Maria del Camí i Jorba. El massís de Collserola era cobert també de pinedes i d'arbres. En el text que, com veurem després, esmenta els alzinars de les terres més altes, no hi ha cap referència a bosc d'alzines en tota aquesta zona compresa entre Barcelona i Jorba. Resta només insegur què eren les arbres de Collserola (rouredes, omedes, vergers, o bé alzinars?).

Com que un canvi important en la natura del paisatge, en aquella època, no és fàcil que hagués estat sobtat, podem pensar que amb molta probabilitat les pinedes de les contrades compreses entre Barcelona i la Conca d'Òdena daten almenys dels segles XIV o XV. Però aquests segles corresponen a una fase de davallada demogràfica, de manera que no sembla que l'explotació del bosc hi hagués d'haver estat especialment intensa. Més aviat devien ésser temps de recuperació de la vegetació forestal. Això ens porta a suposar que si hi ha hagut processos violents d'alteració regressiva de la vegetació, determinants de la rarefacció del bosc primitiu d'arbres de fulla plana, aquests processos no deuen haver estat posteriors als segles XII-XIII. És probable que les destruccions més importants corresponguin als segles X^e i XIe, temps en el qual el territori que tractem era proper a la frontera entre catalans i serraïns.

El predomini de les pinedes des de temps tan antics és sorprenent si el considerem a la llum dels esquemes teòrics generalment admesos pels geobotànics, segons els quals la comunitat vegetal climàtica de tot aquest territori és el bosc d'alzina (*Quercetum ilicis galloprovinciale* i, a la conca d'Òdena, *Quercetum rotundifoliae*). És indubtable que a les terres planes o poc inclinades la vegetació potencial a hores d'ara és l'alzinar. Hom troba encara residus considerables de

bosc d'alzina compacte a molts indrets, per exemple a la sortida del poble de Masquefa vers Piera i també al massís de Collserola, tant a l'obaga com al cim i, fins i tot, al raiguer del sovell, arran del pla de Barcelona. D'un cap a l'altre del país estudiat és freqüent de veure com les espècies de l'alzinar creixen amb força sota els pins allà on la pineda és poc alterada per l'home, en un procés que ha de dur necessàriament a la substitució de la pineda per l'alzinar, si hom no el deté. No creiem, doncs, que res ens obligui a modificar la idea que l'alzinar és la vegetació zonal o climàtica del territori. Allò que resta en discussió és fins a quin punt la vegetació climàtica ocuparia en estat natural els vessants de muntanya secs, en els quals una part important de les precipitacions aquoses es perd per escolament cap avall. La hipòtesi generalment admesa, segons la qual els vessants serien coberts d'alzinar dens i únicament hi hauria pinedes naturals a les carenes rocoses i als relleixos de les roques amb sòl poc gruixut, és possible que s'hagi de revisar.

Si admetem que l'acció humana en temps anteriors als segles XIV o XV no havia estat realment destructiva en grans proporcions, ens veuríem duts a acceptar que el paisatge natural del territori que tractem seria un mosaic compost pels elements següents:

a) Bosc de fulla caduca (omedes, rouredes, etc.) al fons de les valls i als obacs molt frescals. Sota un clima com l'actual, la proporció de terreny ocupada per aquest bosc ha d'haver estat sempre molt petita, però, com que el bosc humit ha estat sotmès a una degradació permanent, segurament que ara ho és molt més que l'any 1500.

b) Alzinar a les planes, als costers poc inclinats amb sòl profund i als obacs de condicions mitjanes. En estat natural, l'alzinar cobriria una gran part del país, però ja al segle XVe, i probablement molt abans (des de l'època romana?), devia haver desaparegut de les terres planeres, ocupades pels camps de cereals, per les vinyes, les plantacions d'ametllers, etc. Per això ja en el temps de Ferran Colom el bosc d'alzina ressaltava poc en el paisatge.

c) Pineda de *Pinus halepensis* sobre brolla (brolla que en terreny calcari correspon al *Rosmarino-Ericion* i en terreny silici al *Cistion*). La pineda amb sotabosc de brolla devia ocupar ja en estat natural els rostos de caràcter molt sec, incapaçs de sostenir un alzinar dens i no utilitzables de cap manera per a l'agricultura. Probablement aquest paisatge de pinedes seques era tan poc homogeni en temps antics com ho és ara i, en realitat, era un micromosaic de brolles, de garrigues i, fins i tot, de bosquets d'alzines, tot el conjunt dominat per un estrat superior poc dens de pins.

De la descripció de Ferran Colom sembla que es desprèn que a les terres del Baix Llobregat i de l'Anoia la proporció de terreny cobert de pineda era encara més gran el segle XVe que en el moment actual, en què el bosc en general s'ha allunyat dels nuclis urbans.

No tenim base per concretar quina part d'aquestes pinedes eren primàries i quina part corresponia a antics alzinars degradats per l'acció de l'home. És molt probable que en aquest aspecte hi hagi una notable diferència entre les terres relativament plujoses de la Catalunya vella, on l'alzina és molt vigorosa en una gran part de les situacions topogràfiques, i les terres, més àrides, de la dreta del Llobregat, a les quals es refereix principalment Ferran Colom. També és lògic de pensar que ja des de temps molt antics la intensitat de l'explotació degué haver estat més forta a les àrees properes a centres de població importants, com és el cas de Collserola, que a les més allunyades.

Una alternativa a la hipòtesi d'una extensió natural de les pinedes seria suposar que l'home exercia ja en els segles XVe i XVIe una acció generalitzada i permanent sobre el bosc, que impedia la regeneració espontània de l'alzinar. Aquesta acció dels llenyataires i dels pastors hauria d'haver consistit en una activitat constant d'estassada i de tallada, no gaire fàcil d'explicar en un temps en el qual el comerç de la fusta menuda, del carbó i de la llenya només tenia amplitud local i la ramaderia tampoc no sembla que tingués cap importància especial. També podria haver consistit en la provocació reiterada d'incendis forestals; però tampoc no tenim cap indicatiu de la realitat de pràctiques d'aquesta mena.

2) *Reculada de l'alzinar a l'altiplà central del Principat de Catalunya*. En temps de F. Colom, si hem de creure els seus escrits, de Santa Maria del Camí per amunt hi havia molt de bosc d'alzina (*Quercus ilex*), igual que a l'altra banda de la divisòria d'aigües, entre la Rabassa i Sant Guim de Freixenet. Avui dia a la Rabassa, per exemple, hi ha encara testimonis importants d'alzinar, però, en conjunt, pel costat de la conca del Segre el bosc ocupa poca extensió, mentre pel costat de l'Anoia predominen les pinedes (de *Pinus halepensis* i de *P. nigra*) a l'àrea que cap a l'any 1500 era coberta d'alzinars. Podem pensar, doncs, que en aquestes terres altes hi ha hagut una reculada sensible de l'alzinar, en part substituït per bosc de coníferes i en part simplement transformat en una pastura seca del *Brachypodio-Aphyllanthetum*.

3) *Petita regressió de la roureda segarrenca (Violo-Quercetum fagineae)*. Tant F. Colom com J. Salvador remarquen la presència de rouredes dins l'àrea que els geobotànics actuals atribueixen al domini climàtic del *Violo-Quercetum fagineae* (entre Santa Coloma de Queralt, la Panadella, Montmeneu, etc.). Això és un bon indicatiu del sentit d'observació d'aquells autors. L'extensió assenyalada al paisatge de rouredes és aproximadament igual a la que té a hores d'ara. Només que per l'èmfasi amb què parlen de rouredes els autors antics, èmfasi que no correspon gaire a l'estat actual del país, en què els roures solen ésser més aviat petits i en general són barrejats amb pinasses (*Pinus nigra*) i altres arbres, podem suposar que l'explotació dels darrers segles ha fet disminuir sensiblement les masses forestals de roures.

4) *L'àrea sense bosc del Baix Cinca i dels Monegros (Fraga, Candanos) ja era completament pelada a principi del segle XVIe, igual que ara.*

5) *L'àrea de màquies (Quercu-Lentiscetum) i brolles (Rosmarino-Ericion) del Baix Camp i del Baix Ebre, entre Mont-roig i l'Ametlla de Mar, al començament del segle XVIII tenia un aspecte semblant a l'actual.* Joan Salvador no hi esmenta, però, la presència de pins, i diu que en una gran part els arbres havien estat cremats pocs anys abans, amb motiu de la Guerra de Successió.

6) *Entre Perpinyà i Salses vers l'any 1500 hi havia aiguamolls litorals i canyissars (Phragmiton, etc.).* Avui dia encara n'hi ha, bé que molt alterats.

7) *L'any 1716 hom observà l'existència de vegetació halòfila a les salines de Cardona, ccm en temps posteriors.*

8) *L'any 1716 el bosc de Poblet era molt dens.* Fins als darrers anys ha estat un bosc força ben conservat.

9) *La Serra de la Murta (la Ribera Baixa) ja era desforestada l'any 1716.*

10) *Aquell mateix temps la Serra de Mariola era pedregosa i hi havia molta sàlvia (Salvia officinalis ssp. lavandulifolia), igual com ara.*

PAISATGE AGRARI

1) *A la plana mediovalentina l'any 1716 les plantacions de moreres ocupaven una gran extensió a les terres que ara porten principalment tarongerars.*

2) *L'any 1500 la vinya ocupava més superfície que al temps actual. Així F. Colom la considera un element important del paisatge de l'Urgell i de la Segarra, entre Vilanova de Bellpuig i Cervera.*

3) *És sabut que durant la baixa Edat Mitjana l'exportació de safrà a través del port de Barcelona havia tingut importància. El 1519 aquest cultiu era notable a l'Urgell (Vilanova de Bellpuig) i el 1716 encara era extens a la Conca de Barberà (les Piles).*

4) *L'avellaner ja era cultivat al Baix Camp el 1716.*

7) *Al començament del segle XVIII l'arròs era conreat extensament als voltants de Gandia.*

8) *Entre el Baix Maestrat i Castelló de la Plana el paisatge agrari l'any 1716 era molt semblant al dels temps actuals: garrofers, oliveres i vinya.*

9) *Al riberal del Segre (Soses, Torres de Segre, etc.) l'horta de regadiu ja era important al començament del segle XVI.*

10) *L'any 1716 el palmerar d'Elx era més o menys com és ara.*

11) *A l'Urgell i a la Segarra (Bellpuig, Tàrraga, Cervera) el 1519 hi havia conreus de secà: blat, vinyes, ametllers, safrà, etc., però també hortes. El país no era pas un erm. Actualment els cereals i l'ametller hi són importants, la vinya ho és menys i el safrà ha desaparegut.*

12) *Al Baix Llobregat (Martorell, Sant Andreu de la Barca) el 1519 hi havia moltes arbredes (bosc de ribera?, vergers?).*

13) *El paisatge de tot el voltant de Barcelona (de Molins de Rei a l'Hospitalet, Pedralbes, Sant Andreu de Palomar, etc.) al començament del segle XVI comprenia sobretot horts i vinyes. Els darrers residus d'aquest paisatge agrari han arribat fins a la segona meitat del segle XX.*

14) *També entre Tarragona i Constantí el 1519 hi havia principalment horts i vinyes.*

BIBLIOGRAFIA

- SALVADOR, J. (1972): *Viatge d'Espanya i Portugal (1716-1717)*. Edició a cura de Ramon Folch i Guillèn. Antologia Catalana 66. Barcelona, 110 p.
- VILA, M. A. (1975): *Els itineraris d'Hernando Colón per Catalunya, 1519*. Miscel. P. Vila: 483-492. Soc. Catal. Geogr. Barcelona.

Rebut, juliol 1978.